

RECENZIĀJOS

doi: 10.15388/Baltistica.58.1.2519

Jānis Endzelīns, **Darbu izlase. I, II, III₁, III₂, IV₁, IV₂ sēj. Tematiskais un vārdu rādītājs**, Sastādītāji: Dzintra Hirša, Ojārs Bušs†, Ingmars Zemzaris, atbildīgais redaktors Alberts Sarkanis, Rīga: Zinātne, LU Latviešu valodas institūts, 2023, 832 lpp.

2023. gada 22. februārī aizritēja tieši 150 gadi, kopš dzimis ievērojamākais latviešu valodnieks, baltu valodu pētnieks Jānis Endzelīns. Šī notikuma atceres pasākumi ir iekļauti UNESCO svinamo dienu kalendārā. Februārī šai nozīmīgākajai gadskārtai bija veltīti dažādi pasākumi, tostarp starptautiskā konference „Endzelīns. Valoda. Laiks“, ko rīkoja Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts. Konferences plenārsēdes noslēgumā tika atvērts ilgi gaidīts izdevums – J. Endzelīna „Darbu izlases“ (1971–1982) „Tematicais un vārdu rādītājs“, ko veidojuši Ojārs Bušs (1944–2017), Dzintra Hirša, Ingmars Zemzaris. Izdevuma atbildīgais redaktors ir Alberts Sarkanis. Par to, ka rādītājs ieraudzījis dienas gaismu, īpaši jāpateicas arī Maijai Sinkai-Gobiņai, kas veltījusi daudz pūļu, lai iecere īstenotos.

Grāmatu ievada Alberta Sarkanja parakstīts priekšvārds trīs valodās, kur izklāstīti galvenie rādītāja veidošanas principi, kas palīdz to labāk saprast un izmantot. Ar tiem noteikti jāiepazīstas

katram, kas vēlēšies izdevumu lietot. Pašu rādītāju veido divas lielas sadaļas – tematiskais (19.–59. lpp.) un vārdu (61.–786. lpp.) rādītājs. Ļoti nozīmīgs ir arī personāliju rādītājs (787.–824. lpp.). Grāmatu papildina J. Endzelīna biogrāfija (825.–829. lpp.), kā arī saīsinājumu saraksts (830.–831. lpp.).

Tematiskā rādītāja izveide, iespējams, bijis viens no veidotāju lielajiem izaicinājumiem. Tas prasījis ne tikai izrakstīt atsevišķus dažādās publikācijās minētos vārdus un to formas, bet arī noteikt rakstu tematiku, konkrētus jautājumus, kas aplūkoti publikācijās. Rādītājs dalīts trīs tematiskās daļās – vispārīgā valodniecība, indoeiropiešu valodas un Baltijas somu valodas. Vislielāko vietu, protams, aizņem temati, kas veltīti tieši baltu valodām un to sakariem ar ģermāņu, slāvu un somugru valodām (20.–54. lpp.). Visas valodām veltītās sadaļas iesāk vispārīgi jautājumi, tad seko valodas līmeņi – fonētika (vokālisms, diftongi, konsonantisms, intonācija, akcents), morfoloģija (vārdšķi-

ras, sākot ar nomeniem un līdz saikļiem, kā arī vārddarināšana), sintakse, leksika. Daļai valodu var būt vēl arī citas tematiskās sadaļas – dialekti un izlokšnes, terminoloģija, vārdnīcas, gramatikas un mācību grāmatas, rakstība, valodas kultūra, literatūra, rakstu pieminekļi, etimoloģija, grafika, kas nu J. Endzelīnu kurā reizē ir interesējis. Tikai pārskatot šo tematisko rādītāju, redzams, cik plašas un daudzveidīgas ir bijušas valodnieka intereses. Rādītājs neapšaubāmi palīdzēs pētniekiem vieglāk un ātrāk atrast vajadzīgo.

Rādītājs kopumā ir ļoti pamatīgi un precīzi izstrādāts, tomēr var izteikt arī dažas piezīmes. Piemēram, nedaudz mulsina nekonsekvence terminu lietojumā. Saprotais, arī pats Jānis Endzelīns savos rakstos lietojis gan internacionālos, gan latviskos apzīmējumus, piemēram, „Latviešu valodas gramatikas“ satura rādītājā blakus redzam gan *substantīvus*, *adjektīvus*, *adverbus*, *prepozīcijas*, *partikulas* un *verbus*, gan arī *skaitleņus* un *vietniekvārdus* (Endzelīns 1950, 1093–1094). Taču, sastādot rādītāju, varbūt derēja no tā izvairīties, izvēloties vienu vai otru sistēmu. Vārdšķiras ir apzīmētas lielākoties ar starptautiskiem terminiem – *substantīvi*, *adjektīvi*, *numerāļi*, *pronomeni*, *verbi*, taču blakus tikai *saikļi*, nevis *konjunkcijas* (23.–24., 29.–37., 47.–48., 51.–52. lpp.). Termins *pronomens* tiek lietots līdztekus ar terminu *vietniekvārds*, runājot par baltu, latviešu un lietuviešu valodu (24., 31., 47. lpp.), bet prūšu valodas

sadaļā ir tikai *pronomeni* (51. lpp.). Paralēli var atrast arī terminus *substantīvs* un *lietvārds*, *refleksīvs* un *atgriezenisks*. Blakus adjektīvu *gradācijai* (23. lpp.) ir *salīdzināmās pakāpes* (31. lpp.) un pat *salīdzinošās (!) pakāpes* (39. lpp.).

Vislielākās variācijas tomēr ir skaitļa vārdiem jeb numerāļiem. Piemēram, baltu valodu morfoloģijas sadaļā atrodam blakus apzīmējumus *numerāļi*, *pamata skaitleņi*, *kārtas skaitļi* (23. lpp.), kas turklāt neatbilst arī tekstam, ko norādītajās lappusēs lietojis autors. Tur lasāms – *skaitleņi*, *pamata skaitleņi* un *kārtas skaitleņi* (Endzelīns 1982, 536–539). Savukārt latviešu valodas morfoloģijas sadaļā atrodami *pamata numerāļi*, *pamata skaitļa vārdi* un *pamatskaitleņi* (31. lpp.).

Nav skaidrs, kāpēc rādītājā bija jālieto paralēli gan *lietuviešu*, gan *leišu* vārds, piemēram, turpat blakus lasām *Liet. val. izpētes bibliogrāfija*; *Leišu ciltis, areāls*; *Lietuviešu zinātniskās biedrības, Austrumlatvijas izlokšņu tuvība leišu valodai* (45. lpp.). Endzelīns pats ir turējis pie vecā *leišu* vārda. Varbūt tā arī varēja palikt?

Tematiskajā rādītājā varbūt varēja viscaur lietot mūsdienās pieņemto personvārdu rakstījumu latviešu valodā, kā tas darīts, piemēram, ar *Gliku* (44. lpp.; J. Endzelīna oriģinālā *Gliks*), *Brikneru* (41. lpp.; *Brückner*, *Brjukner*). Taču lietuviešu 19. gs. garīdznieks, dzejnieks un valodnieks A. Baranauskas (*Baranauskas*) ir saukts par *A. Baranovski* (46. lpp.), at-

stājot publikācijā lietoto variantu. Daļai minēto cittautu autoru pēc uzvārda latviskotās formas ir iekavās oriģināla forma, piemēram, *E. Zandbahs (Sandbach)* (32. lpp.), *R. Nahtigals (Nachtigall)*, *K. H. Meijers (Meyer)* (58. lpp.), bet citiem nav, piemēram, *J. Kurilovičs* (20. lpp.), *R. Trautmanis*, *A. Valde*, *J. Pokornijs* (43. lpp.). Jēkaba Lautenbaha uzvārds palicis tikai nelatviskā formā – *Lautenbach* (43. lpp.).

Rādītājā minēto grāmatu nosaukumi parasti sniegti kursīvā, piemēram, *Baltisch-slavisches Wörterbuch* (21. lpp.), *Baltu valodu skaņas un formas* (22. lpp.), *Liwisches Wörterbuch mit Grammatischer Einleitung* (59. lpp.), taču reizēm tie likti pēdējās, piemēram, „Skolas dorzs“, „Latviešu woludas gramatika“ (43. lpp.). 26. lpp. pat līdzās minēti J. Endzelīna darbu nosaukumi gan kursīvā, gan pēdējās – *Lettisches Lesebuch*, *Lettische Grammatik* un „Die lettländischen Gewässernamen“, kas gan nav grāmata, bet plašāka žurnālā *Zeitschrift für slawische Philologie* iespiesta studija. Savukārt J. Lautenbaha grāmatas nosaukums („Kleine Lettische Sprachlehre zum Selbsunterricht“) nav ne kursīvā, ne pēdējās (43. lpp.).

Par tematisko dalījumu arī dažas piebildes. Šķiet, būtu bijis labāk tautasdziesmas un to valodu izcelt kā atsevišķu tematisku grupu, nevis iekļaut tēmā „Latviešu literatūra“ (45. lpp.), kaut par pēdējo J. Endzelīns rakstījis visai maz. Latviešu rakstu valodas vēstures jautājumā lielā mērā noslēpti zem tēmas „Raks-

tība“ (43. lpp.), daļēji arī pie tēmām „Vārdnīcas“ un „Gramatikas un mācību grāmatas“ (turpat). To pašu var sacīt arī par senākajiem lietuviešu rakstiem (49. lpp.).

Laikam aiz tīras pārskatīšanās latviešu valodas morfoloģijas tematiskajā sadaļā atrodas norāde: „Par E. Zandbaha (*Sandbach*) pētījumu par Morāvijas vācu kolonijas Šēnhengstes vietvārdiem“, jo tajā gan kā paralēle ir pieminēta metatēze latv. *pie darbs* un *pie drabs* (Endzelīns 1979, 631), taču nav nekā par latviešu valodas morfoloģiju.

Grāmatas otra lielā daļa ir vārdu rādītājs. Tā pirmo nodaļu veido „Latvijas pagastu un to iedzīvotāju nosaukumi, ar tiem saistītie vietvārdi“ (61.–103. lpp.). Rādītājs ir īpaši vērtīgs ar to, ka līdzās šķirkļa vārdam ir sniegti arī citi – agrākie, vēlākie, kā arī vāciskie – konkrētās vietas nosaukumi. Par trūkumu var uzskatīt, ka nekur nav minēts, kura laika pagasti ir iekļauti šai sarakstā. Vai šeit ir visi vairāk nekā 1600 Kurzemes un Vidzemes 1868. gada, 656 visu latviešu zemju 1914. gada (Švābe 1958, 332) vai tomēr tikai 512 izlokšņu kartēs parastie 20. gs. 30. gadu beigu Latvijas Republikas pagasti?

Arī nākamais saraksts ir interesants, kaut tam ir maldinošs virsraksts – „Latviešu īpašvārdi citās valodās“ (104.–118. lpp.). Pareizāk tas nosaukts 61. lpp. ievadā – „Latvijas īpašvārdi citās valodās“, jo sarakstā ir iekļauti ne tikai „latviešu“, bet arī lībiskas, kursiskas, vāciskas cilmes īpašvārdi, piemēram, *Allasch*, *As-*

tijerwe, Lemsal; Alschwangen, Ampilten, Bandowe; Annenburg, Borchow, Mühlgraben. Paskaidrojumā minēts, ka te atrodamami antroponīmi, etnonīmi, ar pagasta nosaukumu saistīti toponīmi un lielākie hidronīmi (104. lpp.). Taču faktiski sarakstā ir arī pilsētu nosaukumi – *Goldingen, Libau, Mitau, Wenden*, vēsturisko novadu nosaukumi – *Kurland, Letgallen, Livland*. No upēm te minētas gan Gaujas, gan Daugavas un dažu citu vāciskie nosaukumi, taču sarakstā minētais Gaujas vācu nosaukums *Aa* nav atrodams norādītajā rakstu vietā (Endzelīns 1979, 261). Ne šai, ne citos sarakstos neatrodam arī ne vācu *Windau*, ne latv. *Venta*, kaut pašos rakstos vismaz reizi tā pieminēta ar abiem nosaukumiem (Endzelīns 1980, 173).

Seko neliels saraksts „Lietuviešu vietvārdi citās valodās“ (119.–121. lpp.), ko droši vien arī labāk būtu bijis nosaukt par „Lietuvas vietvārdiem“. Šī saraksta lasīšanu nedaudz apgrūtina tas, ka, kirilicā pierakstītos vārdus pārrakstot, šur tur iejaukti arī līdzīgie, tomēr atšķirīgie burti no latīņu garnitūras. Līdzīgi gadījies arī tālāk latviešu vārdu rādītājā, kur fraktūrā iesprucis arī kāds antikvas burts (166. lpp.).

Vārdu rādītāja tālāko sadaļu veido atsevišķu indoeiropiešu valodu visu vārdu un formu saraksti. Pēc īsa indoeiropiešu pirmvalodas leksēmu saraksta seko grāmatas visplašākais – latviešu valodas – vārdu rādītājs (122.–390. lpp.). Tas ir patiesi iespaidīgs, tajā atrodami gan sugasvārdi, gan īpašvārdi visās avotos lie-

totajās formās. Sugasvārdiem reizēm sniegtas arī nozīmes vai kāds paskaidrojums, var būt norāde uz dialektu vai cilmi no kuršu, sēļu vai zemgaļu valodas. Īpašvārdiem norādīta to grupa.

Nelielas grūtības sagādās sameklēt, vai J. Endzelīns ir pieminējis kādas pilsētas nosaukumu, jo tie var būt divos dažādos sarakstos. Tā, piemēram, Jaunjelgava, Jelgava, Kuldīga, Liepāja atrodamas vispārīgajā latviešu vārdu rādītājā, bet, piemēram, Cēsis, Limbaži, Talsi, Valmiera pagastu nosaukumu rādītājā, jo līdzās šīm pilsētām bijuši arī attiecīgi pagasti.

Pārskatot plašo vispārējo vārdu rādītāju, atklājas, ka tajā gan ir visas rakstos pieminētās upes, taču nav visu muižu, kā arī mājvārdu, kas iekļauti divos „Latvijas vietu vārdu“ sējumos (1922, 1925 – Endzelīns 1981). Diemžēl šķiet, ka rādītāja sastādītāji nekur to nav minējuši un nav paskaidrojuši, kāpēc darīts tieši tā.

Tāpat ievadā gan minēts, ka rādītājā ietverts vairāk nekā 42 000 šķirkļa vārdformu, taču nav skaidrots, pēc kāda principa tas darīts. Ieskatoties pašos Endzelīna rakstos, atklājas, ka vismaz garākos tekstos piemēros esošo vārdu rādītājā nav.

Nav īstas konsekvences paskaidrojošo saīsinājumu izmantojumā. Tā, piemēram, 383. lpp. pie gandrīz visiem vārdiem, kas sākas ar *w-*, atrodama norāde *sv.*, tas ir „svešvalodā“ (831. lpp.). Atšķirrot norādītos tekstus, redzams, ka raksti nav latviešu valodā. Taču tādas norādes

nebūt nav pie visiem vārdiem no šādiem tekstiem. Turpat 383. lpp. pie vairākiem vārdiem ir norāde „senrakstos“. Kas īsti ar to domāts, nekur nav skaidrots. Turklāt turpat ir arī forma *wings*, kas ņemta no 17. gs. tekstiem, kurai šādas norādes nav.

Nākamajā sarakstā ietverti J. Endzelīna darbu izlasē pieminētie lietuviešu valodas vārdi. Arī tiem reizēm sniegta norāde par gramatisko formu, lietojumu senrakstos. Nav gan īsti skaidrs, kā atsevišķās formas apvienotas šķirkļos, piemēram, lietvārds *širdis* ‘sirds’ ir sadalīts piecos šķirkļos (515.–516. lpp.), lietvārds *turgus* ‘tirgus’ – četros šķirkļos (525. lpp.), kuros katrā ir dažāds formu skaits. Savukārt vienā šķirklī ir iekļauti, piemēram, lietvārds *burē* ‘bura; aita; čiekurs’ un darbības vārda *burti* ‘burt’ formas (412. lpp.), lietvārdi *velēna* ‘velēna’ un *velenas* ‘veltnis, svārpsts’ (533. lpp.).

Patiesi vērtīgs un noderīgs ir nākamais rādītāja saraksts (542.–629. lpp.), kurā iekļauti visi J. Endzelīna minētie prūšu valodas vārdi, gan īpašvārdi, gan sugasvārdi, ieskaitot visus „Senprūšu valodas“ vārdnīcas daļas šķirkļus. Gramatisku norāžu gan šai sarakstā nav.

Interesanti ir arī četri nākamie neliekie saraksti, kuros ietverti hipotētiski citu baltu – kuršu, jātvingu, sēļu un zemgaļu – valodu vārdi (629.–636. lpp.). Atšķirīgi apzīmēti vārdi, ko J. Endzelīns uzskatījis par drošiem kuršu valodas vārdiem (*kuršu*) vai tikai par iespējamiem lietuviešu valodas kursismiem (*kurs*). Sa-

rakstā ir arī daudzi Kurzemes vietvārdi, bet sēļu un zemgaļu valodas sarakstos ir gandrīz tikai tie. Nezin kā gan sēļu (635. lpp.), gan kuršu (631. lpp. – te ar norādi *sēļu*) sarakstos gadījies vietvārds *Grendzēni*, ko Endzelīns ir attiecinājis tikai uz sēļu novadu. Nav arī saprotams, kā kuršu valodas sarakstā (631. lpp.), tāpat arī vispārējā latviešu vārdu rādītājā (186. lpp.) ir radusies forma *ērceti* ‘kadiķis’ ar norādi *instr. sg.*, kaut abos Endzelīna rakstos, kur vārds atrodams, ir tikai *vsk. nom. ērc(et)is*. Pat tajās tautasdziesmās, uz ko atsaucas valodnieks, nav *vsk. instr.* formas.

Pēc baltu valodu vārdu rādītājiem seko citu indoeiropiešu valodu – albāņu, armēņu, grieķu, ģermāņu u. c. – vārdu saraksti. Maldinošs ir romāņu valodu nosaukums, jo te ietilpināta ne tikai franču un itāliešu, bet arī seno itāļu valodu – osku, umbru, latīņu valodas – leksika (692.–703. lpp.). Baltistiem ļoti noderēs plašie slāvu valodu (706.–776. lpp.), kā arī neindoeiropiešu valodu sadaļā iekļautie Baltijas jūras somu – igauņu, lībiešu, somu – valodu vārdu rādītāji (777.–785. lpp.).

Pēdējais, bet ne mazāk vērtīgais, ir personāliju rādītājs (787.–824. lpp.). Kā norādīts, te iekļautas tikai tās personas, par kurām J. Endzelīns pats ir rakstījis, un to nav mazums. Cittautu personu vārdi ir doti latviskā transkripcijā, tālāk norādot arī iespējamus vārdu variantus un to oriģinālformas. Ja oriģinālforma ir stipri atšķirīga no latviskās, sarakstā atrodama arī tā, kam seko norāde uz

galveno vārda formu. Pāris sīku piezīmju. Lietuviešu personvārdiem kā pamatforma parasti dota mūsdienu versija, piemēram, *Baranausks*, *Kuršaitis*, taču dažiem par galveno izvēlēts cits variants – *Jaunis* (mūsd. *Jauņus*), *Juškevičs* (*Juška*), *Paškevičs* (*Poška*), *Volončevskis* (*Valančus*).

Personu vairumam sarakstā sniegta pilnas vārdu, austrumslāvu personām arī tēvvārdu, formas, taču ne viens vien palicis tikai ar vārda iniciāli. Protams, to vidū ir galvenokārt mazāk zināmas personas, kuru vārdu noskaidrošana prasītu daudz pūļu. Taču bez vārdiem palikuši arī vairāki pietiekami labi pazīstami valodnieki, piemēram, Žanis Grauds-Graudevics, Pēteris Abuls, Marija Semjonova. Pēdējie divi pat ir atrodami enciklopēdijā „Valodniecība Latvijā: fakti un biogrāfijas” (Bankavs, Jansone 2010, 88, 225). Arī pirmās latviešu luterāņu rokasgrāmatas rediģētāju – Lembreka (*Ernst Balthasar Lembreck*), Mikes (*Christian Micke*), Reimersa (*Gotthard Reimers*), Vegmaņa (*Johann Wegmann*) – vārdus var atrast J.

ATSAUCES

Bankavs, Andrejs, Ilga Jansone 2010, *Valodniecība Latvijā: fakti un biogrāfijas*, Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.

Endzelīns, Jānis 1950, *Latviešu valodas gramatika*, Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

Rekes un K. Napjerska vārdnīcā *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Ehstland und Kurland* (Recke, Napiersky 1831, 35, 225, 500; 1832, 478). Savukārt visagrāko evaņģēlisko baznīcas dziesmu tulko-tājs Rīgas mācītājs Nikolajs Rams (*Nicolaus Ramm* vai *Ramme*) rādītājā aizņē-mies vārda oriģinālformu *Nikolai Ramm Østgaard* (813. lpp.) no 20. gs. norvēģu armijas virsnieka, slēpotāja un sporta funkcionāra.

Grāmatas beigās esošā visai izsmelšošā Jāņa Endzelīna biogrāfija balstās Sarmas Kļaviņas un Rasma Grīsles rakstos, kā arī vietnes *literatura.lv* dotumos.

Jāņa Endzelīna „Darbu izlases” vārdu rādītājs ir patiesi iespaidīgs. Pieminētās un arī dažas citas neprecizitātes tā vērtību būtiski nemazina. Autori ir izteikušies, ka varētu būt pieejama arī rādītāja elektroniska versija. Tas būtu ļoti nepieciešams, ņemot vērā, ka „Darbu izlase” atrodas daudzās publiskās un privātās bibliotēkās visā pasaulē un ne līdz visiem nonāks rādītājs grāmatas formātā. Cerēsim, ka šī iecere realizēsies.

Endzelīns, Jānis 1979, *Darbu izlase* 3(1), Rīga: Zinātne.

Endzelīns, Janis 1980, *Darbu izlase* 3(2), Rīga: Zinātne.

Endzelīns, Jānis 1981, *Darbu izlase* 4(1), Rīga: Zinātne.

Endzelīns, Jānis 1982, *Darbu izlase*
4(2), Rīga: Zinātne.

von Recke, Johann Friedrich, Carl
Eduard Napiersky 1831–1832, *Allgemeines*
Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der

Provinzen Livland, Esthland und Kurland
3–4, Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.

Švābe, Arveds 1958, *Latvijas vēsture,*
1800–1914, Stokholma: Daugava.

Pēteris VANAGS

Baltu valodniecības katedra
Latvijas Universitāte
Visvalža iela 4a
LV-1050 Rīga
Latvia

Institutionen för slaviska och baltiska
språk, finska, nederländska och tyska
Stockholms universitet
SE-106 91 Stockholm
Sweden

[pvanags@latnet.lv]